

УДК 930.1:94(477).07

Тамара Вронська
(Київ)

ТЕМА РЕПРЕСІЙ ПРОТИ РОДИН «ВОРОГІВ НАРОДУ» В МЕМУАРАХ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

У статті проаналізовані окремі мемуарно-публіцистичні праці представників української еміграції, які були безпосередніми свідками сталінського терору або самі зазнали репресій, утисків та переслідувань. Наведений найбільш яскравий фактологічний матеріал, який ілюструє найганебнішу складову того невмотивованого широкомасштабного насильства – репресії проти жінок та дітей, винних лише в тому, що були членами родин «ворогів народу».

Ключові слова: страх, насильство, терор, репресії, переслідування, гоніння, утиски, сталінізм, ГУЛАГ, заслання, спецпоселення, заручники, куркулі, діаспора, еміграція, мемуари, спогади.

Тема терору є невичерпною. Так само неосяжними і глибокими є рани, завдані широкомасштабним насильством з боку радянського тоталітарного режиму. Укорінюючи терор, найганебнішою складовою якого були репресії проти родин «ворогів народу», сімейне заручництво, більшовицькі лідери у такий спосіб намагалися зміцнити існуючий режим. Очільники радянської держави добре усвідомлювали, що страх за життя своїх близьких є найбільшим і нездоланим у житті кожної людини. Проти нього навіть не формувався необхідний моральний імунітет. Розчавленими й заляканими цим почуттям легше не лише управляти та маніпулювати, а й моделювати поведінку цілих груп населення. Інформація про долю вже постраждалих родин ефективно використовувалася для попередження відхилень у поведінці громадян і підтримки «внутрішнього спокою» у державі, удосконалення системи превентивного терору, що нищив одну частину населення й паралізував решту.

У такій атмосфері виховувалися декілька поколінь людей, утверджувався тоталітарний режим, заручницею якого стала кожна родина. Метастази терору донині не викорінені. Риси цієї ганебної більшовицької практики ще донедавна (може дещо приглушено та завуальовано) відчувалися і в Україні, коли влада чинила вибіркоче судочинство супроти своїх політичних противників та їхніх родичів. В Росії і нині спостерігається підігрівання неосталінізму на рівні вищого керівництва та законодавчого органу держави¹.

Отже тема репресій та переслідування членів родин «ворогів народу» залишається актуальною.

Після падіння радянської тоталітарної держави зроблено вже багато, аби донести до світової спільноти правду про страхітливі злочини сталінщини, які завдали Україні найтяжчих втрат. Проблеми тотальних репресій стали предметом багатьох історичних, юридичних, політологічних досліджень. Не бракує сьогодні й публіцистичних праць із цієї тематики. Останнім часом почали з'являтися досить вагомі дослідження з історії ГУЛАГу [11, 12, 13], у яких аналізуються причини та наслідки розвитку репресивного апарату СРСР, системи концентраційних таборів як його складової.

Втім, у наукових працях, за невеликим винятком, тема репресій проти родин «ворогів народу» згадується лише побіжно. Значно більше про ту страшну гуманітарну катастрофу можна довідатися з художньо-публіцистичної літератури [3, 4, 27]. Гендерний аспект терору сталінської доби, проблеми сімейного заручництва в СРСР, умови утримання дітей у таборах та дитячих будинках частково висвітлені у працях, що вийшли друком закордоном [32, 33, 34, 35].

Детальніше про репресії проти родин «ворогів народу», їх переслідування та різні форми дискримінації можна довідатися зі спогадів тих, хто пережив страхіття сталінського терору. На теренах СРСР поява такої літератури була неможливою. Окремі поодинокі публікації почали з'являтися після розпаду радянської імперії, коли люди вже не боялися розповідати про пережите. До того вони мов-

¹ Законотворці Державної Думи Російської Федерації пропонують реанімувати сімейне заручництво шляхом внесення доповнення до чинного Кримінального кодексу нової статті «Кримінальна відповідальність близьких родичів особи, яка вчинила злочин». Своім вістрям ці «нововведення», начебто, спрямовані проти сучасного тероризму та передбачають кримінальну відповідальність родичів навіть у випадку смерті «злочинця». Доля цієї законотворачої ініціативи досі не вирішена.

чали, оскільки кожен із тих, хто вижив у засланні чи в таборах ГУЛАГ, давав відповідну підписку про нерозголошення обставин свого перебування у неволі. Значно активніше і відвертіше ця тема висвітлювалася у мемуарних матеріалах (спогадах, щоденниках, листуванні) емігрантів, зокрема і українських.

Слід зазначити, що в тій частині мемуарів, де йдеться про умови перебування у таборах жінок та дітей, котрі потрапили туди через свою спорідненість з «ворогами» радянської влади, всі автори практично однотайні у своїх оцінках.

Тема репресованих жінок та дітей – трагічна за самою своєю суттю – найглибше виписана у мемуарах тих, хто зазнав цього лиха. Це в першу чергу спогади О. Адамової-Сліозберг, А. Войтоловської, Х. Волович, Є. Гінзбург, Є. Керсновської, Г. Ларіної (Бухаріної), К. Олицької [1, 5, 6, 7, 16, 18, 21] та ін. Усні свідчення колишніх невольниць опубліковані у працях українок Марти Чиж, Іроїди Винницької [31, 36] та ін.

Сповнені трагізму рядки читаємо і в працях, написаних чоловіками, які мали змогу спостерігати за життям жінок у неволі. Найбільш відомі серед них – О. Солженіцин, О. Горбатов, Л. Разгон [8, 21, 22, 28]. Найбільш розлогі та болючі згадки про репресії членів родин «ворогів» радянської влади, а також про їх табірний побут зустрічаються у спогадах колишніх в'язнів ГУЛАГ, яким вдалося вивратися із СРСР, – А. Білинського, А. Кауфмана, Ю. Мовчана, М. Никонова-Смородіна, М. Розанова, Й. Терського та ін. [2, 15, 19, 20, 25, 29].

Не вдаючись наразі до глибокого аналізу всього досить широкого масиву спогадів з означеної проблематики, пропонуємо зосередитися на мемуарно-публіцистичних працях лише окремих вихідців з України, де йдеться про репресії проти родин «ворогів народу» та найменш відомі форми переслідувань та утисків. Життя у безцензурному просторі дозволило представникам української діаспори вільно будувати нарративний план своїх спогадів у розповідно-сповідальній тональності, викладати свої враження від пережитого та спостережень за іншими жертвами сталінщини.

З-поміж великого масиву спогадів про терор проти селянства у добу колективізації варто виділити працю українського лікаря та журналіста Юліана Мовчана «Незабутнє і непростене», де він описує долю своєї родини, яка була типовою для багатьох хліборобських сімей, репресованих радянською владою.

Юліан Мовчан – уродженець села Зороків Черняхівського району на Житомирщині належить до когорти тих людей, які мужньо, через незлічені труднощі долали свій життєвий шлях. На його долю випали випробовування, сплановані політичною верхівкою для українських родин, які не вписувалися у конструкцію «соціалістичного раю». Спочатку – наприкінці 20-х років батька Юліана, який, вміло господарюючи на власній землі, зміг налагодити міцне господарство, без суду вивезли на далеку Північ, де він корчував ліс. Слідом за головою родини гонінням піддали дружину та малих дітей. Описуючи сумну долю своєї сім'ї, автор спогадів стисло і влучно називає причини репресій до кожного з її членів, пояснює логіку сталінського режиму в даній царині: «Але московсько-більшевицьким людожером було замало батька. Вони вирішили «з корінням» знищити всю нашу родину, бо, на їхню думку, аби бути певним, що Україна ніколи не «вислизне» з московських пазурів, для цього треба знищити все те, що потенційно скорше чи пізніше може розпочати боротьбу проти московської неволі» [19, с. 94].

Восени 1930 р., після закінчення семирічки, Юліан Мовчан, довідавшись про невтішні перспективи бути депортованим до Сибіру, разом з двоюрідним братом потайки утікає з рідного села до Харкова, де йому вдалося на певний час позбавитися пильної уваги до себе – «куркульського сина».

Тим часом на початку лютої зими 1931 р. до землянки, де тулилася його мати з трьома маленькими дітьми після виселення з власного будинку, під'їхала підвода, на яку міліція й повантажила обезголовлену родину задля подальшого вивезення її на північ СРСР. Проте далі цій родині пощастило, хоча й дуже дорогою ціною, уникнути депортації. Важко захворіло тримісячне малюк – Юрко і, побоюючись інфекційної хвороби, яка могла вразити не лише депортованих, а й самих енкаведистів, жінку з дітьми відпустили додому. Згодом хвиля організованого виселення членів родин «куркулів» дещо зменшилася, і матір з маленькими дітьми вже залишили у спокої. Так завдяки малому Юркові вдалося врятувати від певної загибелі не тільки матір, а й двох малолітніх його сестер – Сашу та Настю. Але цей рятунок для Юрка обійшовся дорогою ціною – через запалення середнього вуха він на все життя залишився глухонімим [19, с. 96].

Про ці та інші пізніші поневіряння своєї родини, як і про власне життя, сценарій котрого творився диригентами сталінського терору, Юліан Мовчан згадує з боєм та гіркотою. Тавро «куркульського» сина переслідувало його всі наступні роки. У 22 роки, коли прийшов час призову до лав Червоної армії, скінчилося більш-менш спокійне життя. Анкетні дані, що вплили у цей час, радикально змінили його подальшу долю. Спочатку – у 1935 р. юнак було звільнено з роботи у харківській багатотиражці «Червона нитка». Згодом – вже у роки Другої світової війни, після закінчення медичного

Інституту і роботи в лікарнях окупованих міст Західної України, під тиском обставин і у побоюванні чергового оберту репресій після приходу Червоної армії, влітку 1944 р. він вирішив виїхати до Словаччини, звідки й почалося його життя в еміграції. Через майже чотири десятиліття – у 1982 р. з'явилися спогади Юліана Мовчана. Кожне слово назви («Незабутнє і непростене») промовисто свідчило і про ставлення до радянської влади, і про психологічні травми, яких зазнав від поневірянь своєї родини цей чоловік.

Інший представник зарубіжного українства – Йон Терський у своїй мемуарно-публіцистичній праці «Що таке сталінське «Тилоополчення»?»[29] виклав не лише власну історію служби у лавах цих спеціальних формувань Червоної армії, а й ґрунтовно проаналізував організаційні особливості їх функціонування. До речі, ця праця і досі залишається унікальним джерелом знання про маловідому для сучасників форму переслідувань членів «соціально небезпечних» родин.

Викладаючи нюанси своєї служби у згаданих частинах, більше схожих на штрафні батальйони, Терський у цілому близький до істини. Щоправда, автор спогадів дещо помилявся, коли зазначав, що ці напіввійськові формування з'явилися у 1930 р. і припинили своє існування у 1937 р., оскільки насправді передісторія дискримінаційних обмежень призову до Червоної армії окремих категорій громадян сягає своїм корінням ще у часи громадянської війни¹.

Упродовж дуже короткого часу ці специфічні формування підпорядковувалися ОДПУ, наприкінці 1930 р. – Наркомату праці, від 1933 р. – Наркомату військових та морських справ СРСР. Такого роду частини створювалися, в першу чергу, з економічною метою для використання мобілізованих до них на примусових державних роботах у досить специфічній, мілітаризованій формі організації цієї праці.

Йон Терський підкреслює що у цій армії дискримінованих службу проходили чоловіки різного віку. Там одночасно були старші й молодші, об'єднані лиш тим, що належали до «ворожих» родин. Більшість «призовників», яких не допускали до регулярної армії, передбачаючи ускладнення і призов до трудового полчення, намагалися десь виїхати зі своєї місцевості й улаштуватися на роботу там, де їх не знали, чи зменшити справжній вік. З іншого боку, це давало шанс приховати своє походження й піти на військову службу на загальних підставах.

У 1932 р. Наркомат праці почав клопотатися перед РНК СРСР, аби до цих частин мобілізувати й ту частину молоді (дітей «куркулів»), які вже знаходилися на спецпоселенні. Але цього разу ініціатори «реформ» наштовхнулися на спротив ОДПУ, яке не бажало віддавати спецпереселенців з-під своєї опіки, оскільки молодь уже перебувала в його господарських організаціях. РНК відхилив зазіхання Наркомату праці. Призов продовжувався з числа тих дітей «куркулів», які за тих чи інших обставин залишалися за своїм попереднім місцем проживання. За весь час існування таких частин згаданий контингент становив майже 90% усього складу частин «тилоополчення». Більшість із них працювали у вугільній промисловості, на будівництві доріг та новобудовах. Їх весь час називали «класово чужими елементами» або ж – «дрантям людського суспільства, залишками розгромленого, але ще остаточно не добитого куркульства» [17, с. 48].

Цю дискримінацію для згаданих громадян призовного віку пролонгували перед війною, коли відповідно до вказівки Головного управління Червоної армії від 27 лютого 1940 р. трудпоселенці були прирівняні до категорії осіб, засланих і висланих, які на підставі відповідної статті Закону про загальний військовий обов'язок «до призовних ділянок не приписуються, в Червону армію і флот не призиваються» [9, ф. 9479, оп. 1, спр. 113, арк. 4-5].

Про ці невикористані «резерви» згадали під час Великої Вітчизняної війни – навесні 1942 р., коли через великі людські втрати Червона армія почала відчувати гострий брак нового поповнення військових частин. Важка ситуація на фронті змусила радянську владу поступитися своїми принципами². Тепер ці юнаки, члени сімей заможних селян, були визнані гідними права мобілізації до лав Червоної армії. Спеціальними постановами ДКО СРСР від 11 квітня 1942 р. та 22 червня 1942 р. ухвалили відправити на фронт відповідно 35 тис. та 15 тис. трудпоселенців. Загалом станом на 1

¹ У 1918–1919 рр. більшовицька верхівка почала практикувати залучення «непевних» осіб, зокрема і тих, хто був позбавлений виборчих прав, до так званого тилового ополчення – спеціальних підрозділів, які спочатку використовувалися на обслуговуванні армії, господарських роботах, а згодом були переформовані у будівельні батальйони Робітничо-селянської червоної армії. По війні – вже у мирний час система дискримінацій для певних категорій громадян за соціальною ознакою була пролонгована. Представники «експлуататорських класів» – діти купців, священиків, дворян, козаків та інші «неблагонадійні» громадяни не підлягали призову до Червоної армії, а мусили відбувати військову службу у тиловому ополченні. Закони про військову службу в СРСР 1925 і 1930 рр. вже у перших рядках визначали, що «захист Союзу РСР є обов'язком всіх громадян», а «оборона Союзу РСР зі зброєю в руках здійснюється винятково трудящими». Ті ж, хто іменувався в діловому та побутовому мовленні чи-то «нетрудовими елементами», «непевними особами», чи-то «експлуататорськими класами», як і раніше, направлялися для проходження напіввійськової служби до підрозділів т.зв. тилового ополчення.

² У березні 1942 р. на запит заступника голови РНК СРСР В. Молотова союзний нарком внутрішніх справ С. Круглов підготував довідку про «людські резерви» для фронту, які перебували в трудових селищах. Серед іншого наголошувалося, що серед 272 473 чоловіків 174 596 становлять особи віком від 16 до 50 років. З-поміж них лише 37 861 осіб були головами «куркульських» родин, решта цілком могли використовуватися для захисту рідної землі, – зробили висновок у НКВС.

листопада 1942 р. у такий спосіб мобілізували 60 747 осіб [14, с. 355-356]. Восени того ж року було ухвалено рішення, що члени сімей мобілізованих на фронт знімаються з обліку спецкомендатур. Відповідно скасовувалося й позбавлення прав. Більше того, повнолітнім членам родин загиблих на фронті дозволили видавати паспорти і виїхати з місць поселення¹.

Йон Терський у своїх спогадах не пише про долі засланих «куркульських» дітей, дискримінованих так само як і він. Втім і без цього – додаткового «залюднення» його мемуари становлять неабиякий інтерес для вивчення історії сталінського терору, усвідомлення довготривалого процесу штучної насильницької маргіналізації великого прошарку молодих українських хліборобів.

Ціла галерея жіночих постатей, драматичних життєвих історій представлена і в спогадах представників української діаспори, яким довелося пережити сталінський терор, пройти крізь пекло гулагівських таборів. Не згадуючи наразі більшості з них, варто виділити працю колишнього в'язня ГУЛАГ українця Андрія Білінського «В концтаборах СРСР. 1944–1955» [2], яка видається справжнім путівником по звивистих, кривавих стежках ГУЛАГ. У ній, окрім іншого, знайшлося місце і для такої болючої теми як перебування за дротяною загорожею «ЧСИР» (російськомовна аббревіатура від член семьи изменника родины». – *Т.В.*), вміщених туди злою волею сталінщини разом з немовлятами.

Принагідно слід нагадати, що наказ НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р., який ознаменував початок тотального репресування членів «ворожих» родин, приписував утримувати в таборах дітей до одного року, максимум – півторарічного віку, створивши для них спеціальні табірні ясла. Це було прямим порушенням існуючих правил, оскільки відповідно до ст. 46 чинного тоді Виправно-трудового кодексу РРФСР та союзних республік жінки, позбавлені волі, могли мати при собі дітей віком до чотирьох років [10, ф. 5446, оп. 23а, спр. 120, арк. 4]. Помітили цю «недолугість» лише навесні 1939 р., коли в місцях позбавленні волі опинилося вже багато жінок і близько 4,5 тис. дітей ясельного віку та немовлят. Ситуацію почали виправляти не на користь малечі та матерів. Уже 3 травня 1939 р. відповідно до Указу Президії Верховної Ради була скасована згадана 46 стаття. На заміну їй з'явилася заборона утримувати у дитячих закладах таборів ГУЛАГ дітей старших за півтора року [10, ф. 5446, оп. 23а, спр. 120, арк. 2]. Особливою «турботою» про дітей ЧСИР були просякнуті рядки листа до голови РНК СРСР В. Молотова наркома внутрішніх справ Л. Берії, який наголошував, що «перебування дітей в умовах специфічної обстановки у виправно-трудовах таборах та колоніях негативно впливає на моральний і фізичний стан дитячого організму, що формується» [10, ф. 5446, оп. 23а, спр. 120, арк. 4]. Ці блюзнірські заяви наркома внутрішніх справ, як і його «побратимів» з Наркомату юстиції, супроводжувалися нелюдськими вчинками керівництва таборів, яке, відбираючи дітей у матерів, умисно позбавляло їх зв'язку зі своїм родом.

За табірними правилами, чинними у 1937–1938 рр., встановлювався дев'ятимісячний термін доступу матері до новонароджених для годування, але через рік цей період був скорочений до шести місяців. Режим відвідин встановлювався адміністрацією табору. До трьох місяців – сім разів, до п'яти місяців матерів під конвоєм супроводжували до дитини шість разів на день для годування груддю, після півроку – п'ять.

Умови, в яких утримували 4595 найменших в'язнів у 90 «будинках немовлят» ГУЛАГ [13, с. 213-214], зі здриганням описують у своїх спогадах ті, кому довелося спостерігати за тими знущаннями або працювати у цих закладах. Уродженка Чернігівщини Хава Волович, яка відбувала свій термін у таборах ГУЛАГ за політичною статтею з 1937 р., описує роботу тамтешніх дитячих ясел: «Бачила, як о сьомій ранку няньки робили побудку малюкам. Сторчаками, стусанами вони піднімали їх з нагрітих ліжечок (для «чистоти» дітей ковдрами не накривали, а накидали їх поверх ліжечок). Штовхаючи дітей у спинки кулаками й осипаючи грубою лайкою, міняли сорочечки, підмивали крижаною водою. А малюки навіть плакати не сміли. Вони тільки крехтали – по-старечому і гукали. Це страшне гукання цілими днями долидало з дитячих ліжечок. Діти, яким належало вже сидіти чи повзати, лежали на спинках, піджавши ніжечки до живота, і видавали ці страшні звуки, схожі на приглушений голубиний стогін». На одну няньку припадало сімнадцятеро дітей, що означало, що вона навряд чи мала час перевдягати й годувати всіх дітей, не кажучи вже про якийсь інший догляд. Коли з кухні принесли палаючу жаром кашу, розклавши її по мисочках, нянька «вихопила з ліжечка першу, яка трапилась їй, дитину, загнула їй руки назад, прив'язала їх рушником до тулуба і почала, як індика, напихати гарячою кашею, ложку за ложкою, не залишаючи й часу ковтати» [11, с. 266-268].

Є. Гінзбург, описуючи свою роботу в дитячих яслах жіночого табору Ельген, цитує висловлювання «мамок», як узагальнено іменували жінок-в'язнів, котрі мали грудничків: «Якщо немовлята тут виживуть, їх потім і з гвинтівки не вб'єш» [7, с. 272].

¹ Селяни, яких у насильницький спосіб колись вигнали з рідної землі, по-різному реагували на такі нові «пільги». Дехто справді радів й широко бажав, щоб його діти стали на захист СРСР від гітлерівців. Інші, дізнавшись про нові пільги, заявляли: «Це яєсь глузування. Якщо вашого сина або чоловіка вбили на фронті, то отримаєте паспорт як винагороду. До цього вони вважали, що ти чужий для радянського ладу, а коли на фронт, то потрібен» [14, с. 354].

Коли малюкам виповнювалося півтора року, їх відправляли до дитячих будинків. Матері ставилися до цього по-різному. Одні сподівалися, що це дозволить їхнім дітям претендувати на кращу долю. Інші небезпідставно підозрювали, що переведення до дитячого будинку, де їх запишуть під іншими прізвищами, назавжди перерве зв'язок із ними. Здебільшого так і траплялось. Тому матері плакали і кричали, а деякі навіть божеволіли. Таких замикали у підвалі, коли забирали їхніх дітей. Шанси на їх возз'єднання у майбутньому були дуже мізерними.

Про такі акції згадував відомий французький політолог та лінгвіст Ж. Россі, який перебував у сталінських тюрмах, таборах та на засланні з 1937 до 1961 р.: «...примусові відправки табірних дітей плануються і здійснюються, як справжні військові операції – так, щоб ворог був захоплений зненацька. Найчастіше це відбувається глухої ночі. Але зрідка вдається уникнути несамоовитих сцен, коли ошалілі мамки кидаються на наглядачів, на колючий дріт загородження. Зона довго здригається від їхнього несамоовитого крику» [26, с. 201].

Одну з таких «військових операцій» надзвичайно емоційно описує у своїх спогадах Андрій Білинський. Сповнена трагізму сцена відбирання дітей від матерів для передачі до дитячого будинку і подальший не менш прикрий та справді трагічний розвиток подій настільки вразили його, що він деталізував цю драматичну подію до найменших дрібниць: «Одного разу я бачив сцену відбирання дітей від матерів. Це одне божевілля! Матері не хотіли своїх дітей віддавати, солдати насильно відбирали – діти плакали, матері верещали й сходили з глузду... Лагпункт, в якому я находився, був раз лагпунктом, в якому збирали дітей для відправки. Їх помістили в одному із стаціонарів у двох кімнатах. Кожна дитина мала на шиї бирку (маленьку дощинку) з іменем і прізвищем. Над дітьми не було суворого догляду. Діти гралися й, не розуміючи того, що дощинка на шнурочку є властиво їхнім єдиним документом, зачали перевішувати взаємно дощинки із шиї на шию. Коли прийшла медсестра, вже було пізно. Піднявся великий галас, приїхав прокурор, але розпізнати свою дитину могла тільки мати. Прокурор в тому випадку видав соломоновий «гуманний» присуд: якнайшвидше відправити дітей в заклади для безпритульних, а матерям про випадок нічого не згадувати. Матері все одно пізніше про все довідалися. Читач може уявити становище матерів, позбавлених можливості відшукати своїх дітей» [2, с. 78].

Випадки, описані колишніми в'язнями, були непоодинокими. І не лише тому, що керівництво і персонал таборів безвідповідально ставились до дотримання правил передачі дітей і збереження їхніх ще коротких біографічних даних. Часто-густо влада спеціально робила це, здебільшого стосовно дітей з родин «ворогів народу». Дотепер не вдалося виявити директивних приписів, які б прямо наказували відповідним посадовцям позбавляти дітей своїх справжніх прізвищ. Але про те, що так чинили посадовці всіх рівнів, свідчать більшість мемуаристів, різні опосередковані дані.

Дивно, але в таборах цього страшного відомства більшість засуджених жінок чекали, поки з їхніми справами розберуться. Вони були переконані – трапилася прикра й трагічна помилка. Мовляв, «товариш Сталін» та інші вищі очільники держави нічого не знають про їхнє особисте горе.

У передмові до спогадів А. Білинського відомий український військовий діяч Олександр Греков наголошував: «Трагічне положення жінок, – не тільки у в'язницях і таборах, але й на волі – зображене, виходячи з суто реальних фактів, які стояли перед очима автора. Трагічність того становища зокрема обумовлена як самим психічним станом почуттів жінки-матері, так і перевантаженням її непосильною працею...». І далі під враженням від мемуарів Андрія Білинського автор передмови О. Греков зауважує: «Всебічно, а подекуди навіть не лише чорнилом, а дійсно – і це можна без жодного патосу сказати – *кров'ю серця* (курсив оригіналу. – *Т.В.*) зарисовані закулісні сторінки підрадянського побуту і злочинів урядових чинників по в'язницях і таборах за сталінської доби. Я живий свідок усього наведеного в книзі, можу без вагань підтвердити глибоку правдивість описів... Думається мені, що для еміграції, – а найбільше для старої еміграції, вже багато років відірваної від власного народу, – ці спогади дадуть достатню кількість матеріалу для усвідомлення дійсного стану життя та настроїв людей і націй, які нібито швидкими темпами наближаються до ідеального щасливого комуністичного майбуття, очоленого супермудрим вождізмом Москви» [2, с. 5-7].

Андрій Білинський у своїх спогадах робить узагальнення і подає оціночні судження щодо сталінської політики сімейного заручництва, внаслідок якої тисячі родин були репресовані та дискриміновані: «Причина цьому, звичайно, «гуманна» радянська політика... Коли ж зважити, що з моменту засуду чоловіка – батька сім'ї, тінь за те падає на жінку й дітей, які підлягають дискримінації, не допускаються до вищих шкіл або усуваються з відповідальних постів, то зрозуміло, що присуд б'є не лиш винного, але й всю його родину та приводить до того, що зв'язки з сім'єю взагалі пориваються. Злочинна політика радянської влади полягає ще й в тому, що такі явища виступають в масових розмірах» [2, с. 77].

Згаданий мемуарист звертається і до гендерного аспекту таборового побуту. Він пише не лише про такі делікатні речі, як спілкування чоловіків і жінок в умовах неволі, а й торкається проблеми

наслідків тих «контактів». За його спостереженнями народження дитини в таборі ставало приводом і для амністії. Але не для «політичних», оскільки на них не розповсюджувалися такі принади «прощенської» політики радянського уряду. Передчасне звільнення могли отримати матері немовлят, засуджені за побутові та інші кримінальні злочини. Так було впродовж усього існування імперії ГУЛАГ [2, с. 78].

У прикінцевій частині своїх спогадів А. Білінський, окрім оповіді про перипетії власного шляху до звільнення з гулагівських таборів, пише про події постсталінського періоду. Не знаючи достеменно про постанови, які ухвалювалися на радянському політичному олімпі, помічає реабілітаційні зусилля тодішнього керівництва: «Появився закон, що діти не відповідають за вчинки своїх батьків й в відношенні до них не можна пристосовувати обмежень, коли батько або мати в таборі» [2, с. 330].

На жаль, Андрій Білінський дещо помилявся, коли висловлював такі райдужні припущення. О тій порі ніхто ще збирався позбавляти важкого тягаря дискримінації та утисків членів сімей «ворогів народу». Вірогідно до тих віддалених місць долетіла звістка про те, що 5 липня 1954 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову, проект якої був підготовлений Л. Берією ще влітку 1953 р., «Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців», відповідно до якої з обліку знімалися діти до 16-річного віку. Молодь, зарахована до вищих навчальних закладів, могла виїжджати на навчання у будь-який населений пункт країни [24, с. 85]. Облудлива ремарка щодо «будь-якого» населеного пункту приховувала справжній зміст режимних обмежень, які залишалися чинними для дітей з «ворожих» родин, оскільки виші Москви, Ленінграда, Києва та деяких інших міст для них були недоступні. Ці юнаки та дівчата ще довгі роки спокутували не вчинені гріхи і залишалися «мінусниками»¹.

До згаданих обставин репресій та дискримінацій членів родин «ворогів» радянської влади зверталися у своїх мемуарах й інші представники української діаспори. Більш потужно висвітлена політика переслідування членів родин учасників національно-визвольного руху в Західній Україні у 40–50-ті роки ХХ ст.

Використання белетризованих мемуарів дозволяють поглянути на сталінські репресії очима жертв, а не лише катів, відчуті їх переживання і біль, а також зрозуміти звідки вони черпали сили витримати такі випробовування.

Аналізуючи спогади тих, кому довелося зазнати трагічних репресій та гіркої табірної долі, добре усвідомлюючи, що інтерпретація мемуарів вимагає урахування великої кількості факторів, котрі визначають історичну цінність такого роду джерел, слід констатувати, що в тій їх частині, де йдеться про т.зв. розкуркулення, Великий терор, умови перебування у таборах жінок та дітей, котрі потрапили туди через свою спорідненість з «ворогами» радянської влади, всі автори практично одностайні у своїх оцінках.

Мемуаристика, насичена багатим фактичним матеріалом, сприяє формуванню більш чіткого уявлення про сталінський терор, створенню максимально об'єктивної картини свідомості та ментальності тогочасного суспільства у загальному контексті відповідних історичних реалій. Спогади, автобіографії, щоденники та листування представників української еміграції і нині залишаються перспективним історичним джерелом якісного та глибокого дослідження радянського політичного терору у всіх його ганебних виявах.

Список використаних джерел та літератури:

1. Адамова-Слиозберг О.Л. Путь : [Воспоминания] / Ольга Львовна Адамова-Слиозберг. – М. : Моск. ист.-лит. об-во «Возвращение», 1993. – 253, [1] с. : ил.
2. Білінський А. В концтаборах СРСР. 1944–1955 : Спогади і спостереження / Андрій Білінський / [Передм. О. Грекова]. – Мюнхен; Чикаго : Накладом вид-ва «Орлик», 1961. – 379 с.
3. Васильева Л.Н. Дети Кремля / Лариса Николаевна Васильева. – М.; Назрань : АСТ : Информ. содружество «Атлантида», 1996. – 396, [1] с., [30] л. ил.
4. Васильева Л.Н. Кремлевские жены : Факты, воспоминания, документы, слухи, легенды и взгляд автора / Лариса Николаевна Васильева. – М. : ТОО «Кантор» : Фирма «Тонкар», 1993. – 542, [1] с., [16] л. ил.
5. Войтоловская А. Л. По следам судьбы моего поколения / Ада Львовна Войтоловская; [Послесл. В. Шаронова]. – Сыктывкар : Коми кн. изд-во, 1991. – 334, [2] с. : ил.
6. Волович Х.В. О прошлом // Доднесь тяготеет. – Вып. 1 : Записки вашей современницы / Хава Волович / [Сост. С. С. Виленский]. – М. : Сов. писатель, 1989. – С. 461–494 : портр. – Биогр. сведения об авт. : с. 461.

¹ «Мінусники» – термін, широко уживаний у 30–50-ті рр. у побутовому та радянському репресивно-каральному жаргоні. Укорінився на початку 30-х років з моменту запровадження паспортної системи в СРСР. Особи, яким не видавалися паспорти через підозру в їх нелояльності, заборонялося проживати в населених пунктах, віднесених до категорії режимних місцевостей. Вони могли селитися не ближче 51-го та 101-го кілометра від великих міст, тобто перебувати у відповідному географічному «мінусі». Перелік таких осіб наводився у спеціальному таємному розділі інструкції про порядок паспортної і інших відомчих нормативних актах.

7. Гизбург Е.С. Крутой маршрут : Хроника времен культа личности / Евгения Семеновна Гизбург. – М. : Сов. писатель, 1990. – 601, [1] с., [8] л. ил.;
8. Горбатов А.В. Годы и войны: Воен. мемуары / Александр Васильевич Горбатов. – М. : Сов. писатель, 1965. – 382 с.
9. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 9479. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 4–5.
10. ДАРФ. – Ф.5446. – Оп. 23а. – Спр. 120.
11. Дети ГУЛАГа, 1918–1956 / [Сост.: С.С. Виленский [и др.]]. – М. : МФД, 2002. – 628, [1] с.; 25 см. – (Россия. XX век : Документы / Междунар. фонд «Демократия» (Фонд Александра Н. Яковлева) [и др.]).
12. Епллбом Е. Історія ГУЛАГу / Е. Епллбом / [Пер. з англ. А. Іщенко]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 511 с.
13. Иванова Г.М. История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г.М. Иванова. – Российская акад. наук, Ин-т рос. истории РАН. – М. : Наука, 2006. – 438 с.
14. История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов : Собр. док. в 7 т. / Отв. редакторы Н. Верт, С.В. Мироненко / М-во культуры и массовых коммуникаций Рос. Федерации, Федер. арх. агентство, Рос. арх. Рос. Федерации, Гувер. ин-т войны, революции и мира. – М. : РОССПЭН, 2004. – Т. 5 : Спецпереселенцы в СССР. – 2004. – 824 с.
15. Кауфман А.И. Лагерный врач : 16 лет в Советском Союзе : воспоминания сиониста / Абрам Иосифович Кауфман. – Тель-Авив : Ам Овед, 1973. – 433 с. : портр.;
16. Керсновская Е. Сколько стоит человек : [Повесть о пережитом в 12 тетр. и 6 т.] / Евфросиния Антоновна Керсновская. – М. : Фонд Керсновской : Тип. «Новости», 2001. – Том 1: тетради 1, 2. В Бессарабии. Исход или пытка стыдом / Евфросиния Керсновская. – М. : Фонд Керсновской, 2001. – С иллюстрациями автора. – 278, [10] с.
17. Красильников С.А. На изломах социальной структуры. Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – конец 1930-х годов) / С. А. Красильников. – Новосибирск, 1998. – 98 с.
18. Ларина А. Незабываемое : [О Н. И. Бухарине] / Анна Михайловна Ларина (Бухарина). – М. : Изд-во АПН, 1989. – 365 с., [16] л. ил.
19. Мовчан Ю. Незабутне і непростене. Історія однієї української селянської родини між двома світовими війнами (Спогад). Науково-Дослідницьке Товариство Української Термінології, Інк. – Нью-Йорк; Буенос-Айрес, 1982. – 187 с.
20. Никонов-Сморозин М.З. Красная каторга: записки солдовчанина / Никонов-Сморозин Михаил Захарович; Ред. Амфитеатров Александр Валентинович. – София : Издательство Н.Т.С.Н.П., 1938. – 371 с., [1] л. портр. – (За Россию).
21. Олицкая Е. Мои воспоминания / Екатерина Олицкая. – Frankfurt am Main : Посев, сор. 1971. – Т. 1. – сор. 1971. – 318, II с.; Т. 2. (Гл. 7 – 15). 1971. – 270 с.
22. Разгон Л.Э. Непридуманное : Повесть в рассказах / Лев Эммануилович Разгон. – М. : Книга, 1989. – 285, [2] с., [1] л. портр. – (Время и судьбы).
23. Разгон Л.Э. Плен в своем отечестве : [Репрессии в СССР в 30–50-е гг.] / Лев Эммануилович Разгон. – М. : Кн. сад, 1994. – 426, [2] с. : портр.
24. Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика / Верховний Суд України / В.Т. Маляренко (ред.), В.Т. Маляренко (уклад.), Є.І. Овчинніков (уклад.). – Офіц. вид. – К. : Юрінком, 1997. – 464 с.
25. Розанов М. Завоеватели белых пятен / Михаил Розанов. – Лимбург : Посев, 1951. – XXXVI, 287 с., [2] л. табл.
26. Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу : В 2 ч. / Ж. Росси. – Изд. 2-е, доп. – М.: Просвет, 1991. – Ч. 1. – 263 с.
27. Рыбаков А.Н. Дети Арбата : Роман / Анатолий Наумович Рыбаков. – М. : Сов. писатель, 1987. – 476, [2] с.
28. Солженицын А. Малое собрание сочинений в семи томах / Александр Солженицын. – М. : Инком-НВ, 1991. – (Серия: Александр Солженицын. Малое собрание сочинений в семи томах). Том 5. Архипелаг Гулаг. I–II. – 432 с.
29. Терський Й. Що таке сталінське «Тилоополчення»? / Йон Терський. – Toronto : Basilian Press, 1969. – 96 с.; Яковлев Б. Концентрационные лагеря СССР / Б. Яковлев. – Мюнхен, 1955. – 256 с.; Изд. 2-е. – Лондон; Онтарио : Заря. – 283 с.
30. «Узницы «АЛЖИРА». Список женщин – заключенных Акмолинского и других отделений Карлага. – М.: Звенья, 2003. – 568 с. з передмовою А. Рогінського та О. Даніеля.
31. Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery – U.S.S.R. – Toronto; New York, 1962. Halychyn S. 500 Ukrainian Martyred Women. – New York, 1956.
32. Kelly C. Comrade Pavlik. The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero / C. Kelly. – London : Granta Books, 2005. – 352 p.;
33. Kimerling E. Civil Rights and Social Policy in Russia, 1918–1936 / E. Kimerling // Russian Review. – Vol. 41. – 1982. – January. – № 1.
34. Mason E. Women in the Gulag in the 1930s / E. Mason // Women in the Stalin Era / Melanie Ilic editor. – New York; Basingstoke : Palgrave, 2001 (Series: Studies in Russian and East European History and Society).
35. Stark M. Frauen im Gulag. Alltag und Überleben 1936 bis 1956 / Meinhard Stark, Carl Hanser Verlag. – München; Wien, 2003. – 553 s.

36 http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=12&ved=0CCIQFjABOAO&url=http%3A%2F%2Fww2-historicalmemory.org.ua%2Fdocs%2Fukr%2FVinnytska.doc&ei=2CROVNu2GonNygP25QI&usq=AFQjCNE9r-WaiKjp8krC-NKxCI0tDI_QhQ&sig2=lti65T_jED1t8xIC28vhIQ&bvm=bv.77880786,d.bGQ

Стаття надійшла до редколегії 06.11.2014.

Тамара Вронская

Тема репрессий против семей «врагов народа» в мемуарах представителей украинской диаспоры.

В статье проанализированы отдельные мемуарно-публицистические работы представителей украинской эмиграции, которые были свидетелями сталинского террора или сами стали жертвами репрессий, дискриминаций и преследований. Приведены наиболее яркие факты, которые иллюстрируют самую позорную составляющую того ничем не мотивированного широкомасштабного насилия – репрессии против женщин и детей, виновных лишь в том, что были членами семьи «врагов народа».

Ключевые слова: *страх, насилие, террор, репрессии, дискриминация, преследования, сталинизм, ГУЛАГ, ссылка, спецпоселения, заложники, кулаки, диаспора, эмиграция, мемуары, воспоминания.*

Tamara Vronska

The Topic of Repressions against Families of «Enemies of the People» Depicted in Memoirs of the Ukrainian Diaspora.

The author of the article analyses some memoirs and publicistic articles of the Ukrainian Emigrants who witnessed Stalin's regime or who fell victims to terror, discrimination and oppression. Moreover, the article provides facts to illustrate the widespread unlawful violence and to expose repressions against women and children from the families of «enemies of the people». Therefore, the author underlines that several generations of Ukrainians had to live under the totalitarian regime in the atmosphere of constant fear.

Key words: *fear, violence, terror, repressions, discrimination, oppression, Stalinism, the Main Administration of Corrective Labor Camps and Labor Settlements (GULAG), reference, special settlements, hostages, kurkul, Diaspora, emigration, memoirs, reminiscences.*